

TANZİMAT HAREKETİNİN OSMANLI MÜESSESELERİNE ve TEŞKİLÂTINA ETKİLERİ ¹

Prof. M. TAYYİB GÖKBİLGİN

Tanzimat hareketi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlıyan bir reformlar serisi olduğu kadar, Osmanlı müesseseleri ve teşkilâtını yakından ilgilendiren, şu veya bu türlü etkileri bu müesseseler ve teşkilât üzerinde görülen siyasî ve sosyal bir hâdisedir.

Kelimenin lafzı ve ruhu, nizam, tanzim, tesis ve teşkil anlamlarını kapsar, müesseselerin ve teşkilâtın o günkü ihtiyaçlara ve zihniyete uygun bir şekilde yeniden tanzimi, reorganizasyonunu hedef tutar. Hattâ, Tanzimat hareketini, Osmanlı devlet teşkilâtının ve Osmanlı cemiyetinin büyük bir kısmını içine alan, bünyevî ve müessesevî bir hareket saymakta hata yoktur kanısındayım. Tanzimat ruh ve düşüncesinin, imparatorluk bünyesi içindeki müesseselerle, mücerret veya müşahhas mânadaki bütün müesseselerle, yakın ilgisi ve onlar üzerinde yaptığı müsbet veya menfi istikametteki tesirler üzerinde durmak ve bunları araştırmak, bu hareketin menşelerine, âmillerine ve takip ettiği seyre vakıf olmak, muhakkaktır ki, tarihimizin bu mühim devresine büyük mikyasta ışık tutacak ve bu reformlar silsilesini bir çok yönlerden aydınlatmaya yarayacaktır. Tanzimat hareketi, 1839 da, Osmanlı devletinde ve cemiyetinde en az iki asırdan beri beliren reform ve ıslahat ihtiyaç ve temayüllerinin tatbikat sahasına intikal etmiş ve ettirilmiş yeni bir merhalesi oluyordu. Gerçekten, bu çabaları, XVII. yüzyıldan başlayıp imparatorluğun son senelerine kadar devam eden ve içerisine birinci ve ikinci Meşrutiyet devirlerini de alan ıslahat ve reformlar vetîresinde, önemli bir safha olarak mütalâa etmek yanlış olmaz

Özellikle, XVII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı mütefekkirleri, devlet ve cemiyetteki aksak noktaları, müesseselerin ve teşkilâtın nasıl bir zaaf ve iktidarsızlığa düşürüldüğünü görmüşler ve yarayı teşhise ve tedaviye çalışmışlardır. Bunlardan bir örnek olarak zikredeceğimiz o devirde yazılan bir risale bize dikkate değer bir

¹ Tanzimat'ın 125. yıldönümü seminerinde, 3 Kasım 1964 de okundu.

çok bilgi vermekte ve devlet müesseselerinin ve teşkilâtının uğradığı zaaf ve inhitatı dile getirmektedir:

Bu mütefekkiye göre: Üçüncü Murat devrinden itibaren devlet sorumluları ve hâkimiler adalette kusur etmiş, eski kanunlara aykırı hareketlerde bulunmuş ve türlü ihmalleri vuku bulmuş oldukları için memleketin her tarafında köyler ve mezraalar harabe yüz tutmuş, reâyâ şuraya buraya dağılmış ve hazinenin ise geliri masrafına kifayet etmez hale gelmiştir. Keza onun ifadesi ile “vükelâ ve vüzera-i devlet dahi birbirine haset ve birbirlerinin aleyhlerine mukayyet olmakla her sadre gelenler heman bu günü hoş görelim ertenin esi vardır” diyerek kayıtsızlığa düşmüşler ve işleri daima gazez ve intikam ile ve şeriate aykırı olarak “katl-i nefis ve rüşvet” ile yürütmiye başlamışlardır. ve bu yüzden “ahval-i âlem müşevveş ve muttasıl bu devlet-i aliyyenin temeli kazılmak üzere” bulunmuştur. Bu islâhatçı, bu yolsuzlukların sorumlularını aramakta ve giderilmesi sebeplerini bulmaya ve gerekli tavsiyelerde bulunmaya çalışmaktadır. Yani o bir nevi tanzimatçıdır.

Aynı asırda Koçi Beyin, Kâtip Çelebi'nin bu konuları uzun uzadıya ele aldıklarını ve müesseseler ile teşkilâtta zamanlarına göre yine bir türlü tanzimat istediklerini biliyoruz.

Şu halde, o devirde başlayıp XVIII. yüzyılda da türlü safhalar geçiren tanzimatçılık ve ilericilik, 1839 da yeni bir ifade, yeni bir anlam kazandı, devlet ve cemiyet hayatına bazen sathî bazen de derin sayılabilecek etkiler yaptı. Müesseseler ve teşkilât, cezrî olmasa bile, bu yüzden değişikliklere maruz kaldı. Bu değişiklikler ve müteakip istihaleler imparatorluğu neticede çökmekten kurtaramadı ise de, o zamanlar için bir takım müesseselere yeni bir hayat kazandırdı, yeni bazı müesseselerin doğmasına müncer oldu.

Akçuraoğlu Yusuf Bey merhum, bilindiği gibi, Osmanlı devletinin dağılmasında başlıca âmilleri sıralarken, islahat ve tanzimat hareketlerini doğuran ve bu reformları zarurî kılan sâiklere ve sebeplere de temas eder, bunlar arasında müesseseler ve teşkilâtın bozulmasına da önemli bir yer ayırır.

Bu konuda belli başlı âmilleri sayarken ezcümle :

a) Devamlı harblerin devlet bünyesini ve müesseselerini zaafa uğratması;

b) Kapitülasyon müessesesinin özellikle XVIII. yüzyıldan başlayarak bir takım Osmanlı müessesat ve teşkilâtını mefluç bırakması, neticede de iktisadî ve sosyal hayata büyük darbeler indirmesi;

c) Gayrı müslim tebeanın ve azınlıkların gittikçe gayrı memnun hale gelmesi, baş kaldırmaları ve bu suretle iç siyasette bir çok zamanlar anarşinin hâkim olması, bunun dış ihtilâtlara da sebebiyet vermesi;

d) İmparatorlukta genellikle idare edenlerle idare edilenler arasında imtizazsızlık, ahenksizlik ve hoşnutsuzluk hüküm sürmesi gibi belli başlı sebep ve âmillerin yanı sıra diğer mühim bir faktör olarak;

e) Osmanlı devletinin siyasî, adlî, idarî ve malî teşkilât ve müesseselerinin gerek bunların esaslarından biri olan İslâm şeriatinin zaman ve mekâna göre ıslah ve terakki ettirilememesinden, gerek örfî hukukun nazariyatta ve tatbikatta sâfiyet ve hayatiyetini kaybederek sosyal ve iktisadî bünyeye intibak edememesi, dolayısıyla devletin tebeasını iyi bir şekilde idareden âciz kalması meselesini zikreder.

Şüphesiz ki, bu görüşte büyük bir isabet payı vardır ve o, hastalığa, bozukluğa büyük mikyasta teşhis koymuştur.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı mütefekkirleri ve ıslahatçıları şer'i şerifin tamamî-i tatbikini istemişlerdi. Onlara göre, bütün bozukluk ve aksaklık şeriat prensiplerinin ihlâlinden ileri geliyordu. Tanzimat hareketinin mebdinde de bu teşhisi görüyoruz. Gülhane Hatt-ı Hümayununda bu noktaya bir telmih yapılmış ve "halbuki kavânîn-i şer'îye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamayacağı vâzihattan bulunmuş" olduğu kaydı konulmuştur. Fakat, 1839 tanzimatçıları, başta Mustafa Reşit Paşa ve yanında çok az aydın zümreler, şeriat hükümlerinin zaman ve mekâna göre değiştirilmesi, ıslah ve terakkisi noktasından hareket etmekle beraber, esas itibarıyla batı görüşlerinden mülhem bulunmakta, batılı mânadaki müesseselerin ve zihniyetin Osmanlı cemiyetine adaptasyonunu amaç edinmekte idiler. Yâni, kendilerinden önceki ıslahatçılara ve tanzimatçılara göre çok daha ilerleyici ve terakkiperver idiler. Tanzimat hareketinin batıdaki fikir cereyanlarından ne derecede ilham aldığı meselesi burada incelendiği ve görüşüldüğü cihetle, ben sadece tanzimat hareketinin bir kısım Osmanlı müesseseleri üzerindeki müsbet ve yapıcı, bazen de noksan ve kifayetsiz sayılabilecek etkilerine temas etmek istiyorum.

Evvelâ, Osmanlı devletinde ve cemiyette hâkim ve mutlak otorite olan, kudret ve iktidarını hem teokratik bir kaynaktan, islâmî esas ve ananelerden alan, hem de eski Türk geleneklerine irca edilebilecek bir menşeden, yüksek hâkimiyet telâkkisinden alan hükümdarlık müessesesi, tanzimat hareketinin derin mikyasta etkisine maruz kalmış, bu cereyan ve hareket, bu müesseseyi mutlak kudretlerinden biraz ayırarak daha ileri bir görüşe sevketmiştir ki, bunun tezahürleri bir çok hâdiselerde görülmektedir.

Fâtih, Yavuz ve Kanunî gibi hükümdarların sıfat ve selâhiyetlerine, mutlak otoritelerine ne derecede sahip ve hâkim buldukları, devlet erkânı ile aralarında ne kadar muazzam bir mesafe göttükleri malûmdur. Kanunnâmelerde bütün muamelât, icraat ve tatbikat “emrimdir”, “kanundur” sözleriyle münhasıran hükümdarlık müessesesinin selâhiyet ve mesuliyet anlayışına bağlanmıştır. Fâtih kanunnamesinde, “umur-ı saltanata mütaallik tertib-i âyin” faslındaki bir çok madde-i kanuniye bu hususu gayet açık olarak anlatmaktadır.

Âsafname’de, hükümdarın sadece vezir-i âzamla istişare edebileceğini bir prensip halinde işaret eden Lütfi Paşa, şöyle demektedir:

“Vezir-i âzamin Padişah ile olan muamele ve esrarın hariçten değil sair vüzera bile vâkîf olmamak gerektir” bu konuda bir de misal zikreder.

Hükümdarlık müessesesindeki katı, rigide usul ve telâkki zamanla yumuşamış, az çok liberal hükümdarlar ve bazı ileri fikirli vezirler zamanında ilgili müesseseler arasındaki münasebetler daha sıklaşmış, mesafeler biraz daha daralmıştır. Bilhassa buhranlı zamanlarda bunun muhtelif tecellilerine ve tezahürlerine şahit olmak mümkündür.

Meselâ, Mahmud II nin 1810 da derebeyleri ile bir sened-i ittifak imzalamak suretiyle hükümdarlık müessesesini bazı kayıt ve şartlar altına sokması, böylece bu müesseseye cezrî bir zihniyet değişikliği getirmesi, yine başka buhranlı bir anda Fâtih câmiinde bir meşveret meclisi akdedilmesini derpiş eden hatt-ı hümayunda “herkes hatırına geleni söylesin, kimse hayır tarafını saklamasın sonra şöyle lâzım idi denmesin” demesi bu cümledendir. Vaka-i hayriyeyi müteakip teşkil edilen divanda “bundan sonra ittifak-ı ârâ ile memleket işlerini tanzim ve halkın ahvalini ıslah edelim, mehâmm-ı umurun tensikine birlikte çalışalım” şeklindeki ifadesi de bu bakımdan değerlendirilecek mahiyettedir.

Abdülmeçid'in "Gülhane hatt-ı hümayununda ilân ve kabul ettiği prensiplerde hükümdarlık müessesesinin bu yeni anlayışa daha fazla yer verdiği görülmektedir. Ezcümle "Kavânîn-i nizamiye hasıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ve istirahat mümkün" olamayacağını söyledikten sonra:

"Bu kanunlar mülk-i milletin nef'ine olacağından cânib-i hümayunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd-ı misak olunup hırka-i şerife odasında cemî ulema ve vükelâ hazır oldukları halde kaseb billah dahi" olunacağını ilân eylemektedir. Keza, hükümdarlık müessesesi bu türlü kayıt ve şartlara bağlandıktan başka "devlet-i mütehâbbe dahi bu usulün ilelebet bekasına şahit" tutulmaktadır. Bu tanzimat hükümdarı, diğer bir lâyiha münasebetiyle ısdar ettiği hatt-ı hümayunda da mülk ve devletin ihyası ve milletin asayişini sağlamak için gerekli kanunların tesis edildiğini bildirirken:

"Fakat bu defaki nizâmât evvelkiler gibi olmayıp cümle tarafindan ahd-i misak ve iymân-ı galize ile ibtida olunmuş olduğundan kâffe-i kavânîn-i müessese ve nizamat-ı mevzua can-ı gönülден tutulup hilâfına hareket edenler her kim olur ise olsun haklarında mücâzat-ı mukarrerinin icrasına ihtimam kılınsın" diyerek hükümdarlık müessesesini de diğerlerinin yanında ad ve itibar etmiş görünmekte idi.

Gülhane hatt-ı hümayununda ilân edilen ve hükümdarın otoritesini de az çok takyit eden bu repnisipler sayesinde ki, günün birinde sadrazam Fuat Paşa, Abdülâziz'in huzurunda bir meselede celâdet ve cüret gösterdiği ve padişahın da simasında bir hiddet eseri gördüğü zaman, ona: "... lehülhamd sâye-i madelet-i hümayununuzda bizim korkumuz yoktur. Arz-ı hakikatte tereddüt etmek bizce vebaldır" diyebilmişti.

Daha sonraları Mithat Paşa'nın bir münasebetle ikinci Abdülhamid'e söylediği şu sözleri de bu görüş açısından değerlendirmek mümkündür:

"... Muradımız isdibdadı ref' ve zat-ı şahanenizi vezaifinizde ikaz ve vükelây-ı devletin vezaifini tâyin ve milletimizin meyanında musavât-ı kâmileyi temin edip el birliğiyle ve gerçekten mülkün islahına çalışmaktır..."

Bu ve benzeri olaylar ve misaller, bize, tanzimat hareketinin hükümdarlar müessesesi üzerindeki olumlu etkilerini anlatmaktadır. Bu

tesirler, şüphesiz ki, konstitüsyonel rejimdeki kayıt ve şartlar mahiyetinde telâkki edilemez. Sadece hatt-ı hümayunlar müessesesi çerçevesi dahilinde mütalâa edilebilecek değerdedirler. Ancak, yürürlüğe konulan ve hükümlerine tamamen riayet edilen bu neviden hatt-ı hümayunlar, bu müesseseyi muhakkak ki daha liberal bir istikamete yöneltmiş ve onu meşrutî rejime daha fazla yaklaştırmıştır.

Tanzimat hareketinin vezir-i âzamlık müessesesi üzerindeki etkilerini de benzer açıdan mütalâa etmek ve değerlendirmek gerekmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı imparatorluğunun devlet ve hükûmet işlerini en sorumlu bir mevkide yürütmekle görevli olan bu müessesede, kanunnâmelerin, örfî hukukun ve geleneklerin türlü yönlerden çizdiği çerçeve içinde bulunuyordu.

Öteden beri hâkim olan telâkki, menşei ne olursa olsun, vezir-i âzamlığın gördüğü vazife itibariyle, bütün müessese ve teşkilâtın en yüksek mercii, nâzım-ı umur-i devlet bulunduğu merkezinde idi.

XVII. asır tanzimatçıları bu müesseseyi yönetenleri, saraydan ve yeniçeri ocağından veya diğer ocak ve gediklerden gelerek neferlikte, ağalıkta ve sancak beylikte, beylerbeyilikte türlü tecrübeler ve bilgi elde eden ve sadrîâzam olduktan sonra da “kanun olagelmış nedir ve hazine nedir ve beytülmal-i müslimîn nedir ve reâyâ nedir ve asker nedir ve hükûmet nedir adl ve zulm nedir ve tımar ve zeamet nedir, evkaf-ı memleket kur’a ve mezârî’ nedir cümlesin görmüş bilmiş ola” diye tarif etmişlerdi.

Bu müessese XVIII yüzyılda hayli zaafa uğradı. Vezir-i âzamların menşelerinde değişiklik olduğu gibi tecrübe ve kıyafetlerinde de noksanlık müşahade edildi, muktedir vezirlere hükümdarların tahammülsüzlüğü yine eskisi gibi kaldı. Meselâ bu asrın ortalarında hükümdarın liyakatli bir vezir-i âzama kızarak “ben seni azleder ve hamalbaş Ali Ağayı kendime vezir eylerim” demesi, vezir-i âzamlık müessesesinin zaafını ve hâlâ hükümdarların ne derece keyfine bağlı bulduklarını anlatmaya kâfidir.

Tanzimata takaddüm eden ıslahat devrinde olduğu gibi tanzimat devresinde de bu müesseseyi idare edenler hususî tahsil görmüş ve umur-i kalemiyede mümarese kesbetmiş kimseler olmuştur. Mustafa Reşit Paşa, Âlî ve Fuat Paşa’lar ve daha sonrakiler hep böyle bir menşee sahiptirler. Ayrıca batıyı görmüş, anlamış ve batı zihniyetini

benimsemiş kimselerdi. Sadr-ı âzamlığa Avrupaî bir çaşni ve anlam getirmek istiyorlar, Gülhane hatt-ı hümayununun lâfzına ve ruhuna uygun hareket etmek şiarını taşıyorlardı. Gerçi, Koca Hüsrev Paşa gibi bu harekete ayak uydurmak istemiyen “sanâdîd-i istibdat” mevcut idi. Tanzimat hareketinin mübeşşiri ve en büyük temsilcisi Mustafa Reşit Paşa’ya rağmen, o, sadaret hatt-ı hümayununa “umuri dahiliye ve hariciye ve mesalih-i maliye ve askeriye velhasıl kâffe-i hususata nezaret-i şâmîle” fıkrasını kaydettirerek devletin bünyesinde ve müesseselerinde, teşkilâtında yapılmak istenen mâkul islahat hareketine bir darbe indirmek ve tanzimatı tevlit eden zihniyeti mahkûm etmek istemişti. Yine Koca Hüsrev Paşa’nın bu devrin baş tanzimatcısını “âdab ve âdat-ı memleket ve usul-i muamelât-ı devlet ile kabil-i tevfik olmayacak ahval ve harekâtı ihtiyar ve her hususca mübâlâsızlığa ictisar” ile suçlayan jurnali dikkate değer.

Koca Hüsrev Paşa’nın burada “muamelât-ı devlet ile kabil-i tevfik olmayacak ahval ve harekât” dediği şey her halde, Mustafa Reşit Paşa’nın müesseselere ve teşkilâta bir reform ve yeni bir ruh getirmek istemesi, meselâ, malî işleri hükümdarın selâhiyeti çerçevesinden çıkarmak, askerî işleri ayrı bir şûra vasıtasıyla tedvir etmek, Maarif Meclisi teşkil ederek tedrisatı Rüşdiye mektepleri vasıtasıyla medreseler usulünden az çok ayırmak ve bu suretle mutaassıp ulemanın pençesinden öğretim organlarını kurtarmak gayreti olmalı idi.

Fakat, çok geçmeden Mustafa Reşit Paşa, Rauf Paşa’nın sadarete geçmesiyle ve Hariciye Nazırı sıfatıyla, sonra da bizzat sadrazam olarak, sadaret müessesesine arzulanan şekli ve ruhu getirmekte gecikmedi. Nüfuz ve cerbezesi sayesinde mesuliyet-i vükelâ kaidesinin Babıâlice uygulanmasını sağladı ve Mabeyn-i hümayunu hükümet işlerine müdahaleden feragat ettirmek yoluna gitti. Tanzimat-ı Hayriyenin müstebitlere karşı tenfiz-i ahkâmı için didindi durdu, Bir yandan müstebitlerin kudret ve nüfuzlarına sed çekerken diğer yandan yeni usule, yani tanzimatın ruhuna nefsinde bizzat tam bir inkıyat gösterdi. Giritli Mustafa Paşa ile Meclis-i Vâlâ’da muhakeme olması yeni bir şeydi ve hatt-ı hümayunda belirtildiği gibi büyük küçük herkesin kanun hükmüne imtisali lüzumunu isbat ediyordu.

Tanzimat devlet adamları içinde bilhassa Âlî Paşa, sadaret müessesesinin vekar ve haysiyetini ve tanzimat esprisi içinde mevkiini en güzel şekilde temsil eden sadrazam olmuştur. Babıâlinin ve sadaret müessesesinin merci-i küll olması zihniyetini o tesis etmişti. Saray

mensuplarından birinin hükûmet muamelâtına müdahale etmesine asla müsamaha göstermez bazen irade-i seniyyeleri bile, eğer bir mahzur görürse, geri aldırır. Fuat Paşa da başka bir karakterde olmakla beraber sadaret müessesesini bilhassa haricî siyasette yüksek bir mertebede tutmayı başarmıştı. Abdülaziz'in bir Mısırlı prenses ile izdivacına katiyen razı olmaması ve bunu önlemesi bu müesseseye kazandırdığı prestij ve bizzat şahsî iktidarı sayesinde mümkün olmuştu. Ancak Abdurrahman Şeref Bey'in "Erkân-ı Selâse-i Tanzimat" dediği bu üç büyük şahsiyet hayat sahnesinden çekildikten sonradır ki, Babîâli ve sadaret müessesesi hükümdarların keyif ve istibdadına tâbi olmuştur ve tanzimat ruhundan oldukça ayrılmıştır.

Tanzimat hareketinin devletin en yüksek teşkilât kademelerinde yeniden kurduğu veya geliştirdiği bazı müesseseler vardır ki, bunlar, bilhassa bu reform hareketine damgasını vurmaktadır. Bidayetden itibaren İmparatorluğun en yetkili sorumlu merkez organı olan Divan-ı Hümayun, 1839 dan çok evvel yerini ve fonksiyonunu Meclis-i Vükelâya devretmiştir. Ancak, buna yol gösterici vasfını taşıyan bir takım müesseselerin (Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Darüşşûrayı Babîâli, Meclis-i Âli-i Tanzimat) faaliyeti, tanzimat hareketinin en karakteristik hususiyetleridir. Bilindiği gibi, Mahmut II Edirne muahedelerini takip eden senelerde, hükümdarın hukukuna ve mutlak selâhiyetlerine iştirak edecek iki meclisin (Şûray-ı Ahkâm-ı Adliye, Darüşşûray-ı Bâb-ı Âli) kurulmasına muvafakat etmişti. Fakat bunların tam bir randımanla çalışmaları ve faaliyetlerinin semerelerinin elde edilmesi Gülhane hattını müteakip mümkün olmuştur.

Filhakika, Gülhane hatt-ı hümayununun takiben bu hatt-ı hümayundaki vadedilen şeylerin tatbik ve icrası ehemmiyet kazanmıştı ve bir tanzim amelîyesi, yeni nizamların kurulması gerekiyordu. Bu nizam ve kanunları tertip ve tanzim için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bilgi ve tecrübe sahibi bazı zevatla takviye edildi. Ayrıca, lâyhalar tanzimi için, bu meclis haricindeki bazı erbab-ı vukufun malûmatına müracaat ile istifade edilecek hususları Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeye bildirmek üzere Deâvî Nazırı görevlendirildi. Bu arada, Ahkâm-ı Adliye Meclisinin müzakere ve münakaşa usulü ve kararlarına ait bir lâyiha hazırlandı ki, bu, bir nevi parlamanter sistem tesisine doğru bir adım gibi görünmektedir. Bu lâyhada eski durum tenkit edilerek denilir ki:

“Mecalis-i meşverette ve belki müesses ve mürettep olan dar-i şûralarda bile idare-i kelâm rüteb-i âliye ve nüfuz ve ikbal eshabına bayağı inhisar suretinde olarak diğerleri tarafından red ve cerh olunmadığından maada kiminin mümaşat suretiyle tasdik etmesi ve bazılarının dahi iltizâm-ı sükûtu muvafakate hamlolunması cihetiyle müzakere olunan şeylere keenne ittifak-ı ârâ ile karar verildiğine zehap olunmakta ise de...”

bundan böyle Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de bir madde-i cesîme müzakere olunacak olduğu halde, bir kaç gün evvel müzakere veyahut lâyihası kaleme alınarak Mecliste bulunacak zevatın cümlesine birer suretleri bilita herkes kesb-i malûmatla bunun üzerine mütalâa ettikten sonra ol maddenin lehine ve gerek aleyhine tekellüm edecek zevat Reis-i Meclis Hazretlerine ifade-i keyfiyet ile anların nezdinde bulunan deftere ismini yazdırıp tefavüt-i meratipten dolayı takaddüm ve teehhür kavgasına sebep kalmamak için iptida ismini yazdıran zat velev en aşağı rütbede bulunsa bile en evvel gelen bed’ etmekle anın hakkı olması ve anın tekellümü esnasında herkes can kulağıyla dinleyip tâ ifâdatı rehîn-i hitam olmadıkça dinler, birinin söz karıştırmaması ve bu usul üzere diğer ismi muharrer olan zevat dahi sırasıyla mütalâatını beyan edip...”

Bu lâyiha aynı zamanda, tartışmaları veya vükelây-ı devletten birinden sorulması lâzım gelen bir keyfiyeti dahi bir usule bağlamakta, karar hususunda ekseriyetin reyinin muteber olacağını, tesâvi-i ârâ halinde Padişahın iltihak edeceği tarafın kazanacağını, mecliste bütün konuşulanların kâtipler marifetiyle tamamen zaptedilip kendilerine imza ettirileceğini ve saireyi tesbit etmekte idi.

Bu yeni müessese, padişahın hatt-ı hümayununda “işbu lâyihayı harfbeharf mütalâa eyledim” denilerek tamamen tasvib edilmiş ve Gülhane hatt-ı hümayununda derpiş edilen prensiplere göre gerekli kanunların bu mecliste kararlaştırılacağı cihetle bu müessesenin “nizamatını her şeye takdim etmek ehem” bulunduğunu belirtmişti.

Filhakika, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, tanzimatın hareket mebdai olan hatt-ı hümayundaki vadedilen prensipleri a) emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal; b) tâyin-i vergi; c) asakir-i mukteziyenin suret-i celp ve müddet-i istihdamı gibi konuları ele aldıktan ve bunlara ait gerekli kanunları görüştükten başka yine bu hatt-ı hümayunda zikrolunan bir hususta da gayretler sarfedecekti. Yâni, hükümdarın dediği gibi, “şer’an menfur olup harabiyet-i mülkün

sebeb-i âzamı olan rüşvet madde-i kerihesinin fimâbâd adem-i vukuu da bir kanun-i kavî ile tekit olunsun” direktifi bu müessesenin bu çok önemli konuyu da ele almasını gerektiriyordu. Esasen rüşvet müessesesi bütün tanzimat devrinin en büyük problemlerinden biri gibi görünmektedir. Bir müddet sonra bu hususta bir formül de bulunmuş ve bütün sorumluların ya hükümdar huzurunda veya Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, yahut da Meşihatte bir ibare-i tahlifiye okumaları usul ittihaz olunmuştur.

Bu andiçme metni şöyle idi:

“Padişahıma ve devlet-i aliyyelerine sadakatten ayrılmıyacağıma ve her nasıl nam ve tevil ile olur ise olsun rüşvet almiyacağıma ve padişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mücaz olan hedâyayı resmiyeden başka memnu olan hediye kabul etmiyeceğime ve emvâl-i miriyeden irtikâb ve telef etmeyip ve hiç kimseye ettirmiyeyeceğime ve lüzum-ı hakikisi tebeyyün etmedikce hazine-i miriyeye masârif vukuunu tecviz eylemiyeceğime ve icab-ı sahihi olmadıkça mücerret riayet-i hatıra mebni memur istihdamına lüzum göstermiyeceğime” Vallah billâh. Ulemaya ve rüesayı askeriye için de buna benzer tahlif ibareleri mevcuttu ve hepsinde de rüşvet almamak, vazifelerini kötüye kullanmamak konuları belirtilmişti. Bu usuller yepyeni ve alışılmamış idi, Gülhane hatt-ı hümayununda da bu hususa işaret olunmuş “keyfiyât-ı meşruha usul-i atıkayı büsbütün tagyir ve tecdit demek olacağı” kaydedilmişti.

Bütün müesseselere ve teşkilâta Tanzimat-ı Hayriyyenin olumlu bir etki yapması hayatî bir mesele idi ve bu sebeple hükümdar bu prensiplerin bütün memalik-i şâhaneye duyurulmasını, her kademedeki müessese ve teşkilâta uygulanmasını, bu fikir ve prensiplerin başlıca muharrik ve mürevvici olan Mustafa Reşit Paşa’ya tebean, ön görmekte idi. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye müessesesi bir müddet sonra vazifelerinin bir kısmını yeniden teşkil olunan Meclis-i Âli-i Tanzimata devretmiştir ki, bu müessese de, tanzimatın icapettirdiği kanun ve nizamnâmeleri hazırlamak, memleketin ıslah ve imarı için alınacak tedbirleri müzakere ve karar ittihaz etmek, mevcut nizamnamelerden ıslah ve tadile muhtaç görülenler hakkında mütalâa beyan eylemek, diğer taraftan, nazırların görevlerinden dolayı mesuliyetleri halinde ilk sorgularını yapmak vazifeleri ile görevli idi. Bu meclisin görüşü istişarî mahiyette idi ve nazırların mesuliyeti hakkındaki kararları da hükümdarın kabul ve tasdiki halinde tenfiz edilebilirdi. 1861 de

de tekrar Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirilen müessese, üç kısma ayrılarak (idare, tanzimat, adliye) mülkî ve malî işler, veya kanun ve nizamnâmelerin tetkik ve tanzimi, yahut da bazı davaların rüyeti ile faaliyet halinde bulunmuştur. 1867 de Şûray-ı Devletin teşkilinden sonra yalnız “Divan-ı Ahkâm-ı Adliye” olarak kalmıştır.

Tanzimat hareketinin yeni bir müessese olarak vücade getirdiği bir kuruluş da “Mecâlis-i İmâriye” denilen ve âzaları ilmiye, kalemiye ve seyfiye erbabından olan on tane seyfar heyetler idi. Böyle bir müessese ihdasının gerekçesi de şöyle özetlenebilir. Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de tanzimat ve ıslahat-ı mülkiye meseleleri konuşulurken bütün memlekete şâmil umumî bir reform hareketine girişmeden önce bazı iptidâî bilgilere ve mahallî ahvale vukuf peyda etmek lüzumu üzerinde durulmuş ve neticede, memleketin her tarafından İstanbul’a “muteber, mutemet ve erbab-ı dirayet bir kaç ileri gelen ve kocabaşların celbedilmesine ve bunların dinlenmesine karar verilmişti. Buna göre harcirahları mahallî maliye sandıklarından ödenerek, o mahallin hususiyetlerini ve ahalinin ihtiyaçlarını bilen bu kimseler İstanbul’da büyük memurların konaklarına misafir edilecek, Meclis-i Valâ’da kendileriyle müzakere olunacaktı. Filhakika, bu karar icra edildi ve gelenlerden alınan bilgiler ve dilekler tesbit olundu. İşte bunun üzerinedir ki, bu maksadın tamamen gerçekleşmesi için bu kimselerle birlikte her bir eyalete merkezden birer muvakkat meclis yâni “Mecâlis-i İmâriye”lerin özel talimatla gönderilmesine ve bunlardan alınacak bilgilerin peyderpey Babıâli’ye bildirilmesine teşebbüs olundu.

Teşkil edilen on tane Mecâlis-i İmâriye şu bölgelere gidecekti:

Konya, Hüdavendigâr ve Bolu, Sivas ve Ankara, Diyarıbekir, Erzurum, Vidin ve Niş, Çirmen ve Silistre, Üsküp ve Rumeli, Selânik ve Tırhala, bir de Elviye-i Selâse. Bu heyetlerin memleket dahilindeki gezileri ve teftişleri yedi sekiz ay kadar sürdü (1261=1845). Her posta ile raporlarını Babıâliye gönderdiler ve bunlar Meclisi-Valâ’da gözden geçirilerek icrası mümkün olanlar hakkında kararlar alındı, ezcümle İzmit, Gelibolu taraflarından işe başlanacaktı. Tesviye ve inşası plâna alınan yollar ve limanların keşfi, haritalarının yapılması için Erkânı Harbiye zâbitleri ve Bahriye mühendislerinden müteaddit memurlar tâyin ve başlarına Serasker Süleyman Paşa memur edildi. Fakat, maalesef, Lütfi Efendinin kayıtlarından öğreniyoruz ki,

“Süleyman Paşa'nın infisalinden sonra Babıâlice kabine değiştiğinden Mecâlis-i İmâriyenin dahi hızı geçmiş ve bir müddetcik teşebbüsât-ı câliyede bulunulmuştur. İşbu Mecâlis-i İmâriyenin neticesinden tamamiyle maksat husule gelmediği misillû imârât-ı saireye dair ziyadesiyle ikdam ve himmet olunan ve hazinece derecesiz fedakârlık edilen şeylerin çoğu da natamam kalmıştır”.

İşte tanzimat hareketinin Osmanlı müesseseleri üzerinde hiç de olumlu denemeyecek bir tesiri ve bu seriye ait tipik bir misal böyle görülmektedir. Tanzimat zihniyetinin ve hareketinin Osmanlı müesseseleri ve teşkilâtı üzerinde en büyük etkilerinden biri ve başlıcası, şüphesiz ki, Gülhane Hatt-ı Hümayununda yer alan “emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal” prensibinin 1856 (1272) ıslahat fermanı ile daha fazla tavzih ve tevsî edilerek gayrı müslim cemiyetler ve imparatorluğun hıristiyan reayası hakkında kabul ve ilân ettiği hürriyet, kanun nazarında eşitlik ve müesses muafiyet ve imtiyazlarının ibkası hususları idi.

Filhakika bu sonuncu ferman ile, gayrı müslim cemaatlerin mezhebî muafiyet ve imtiyazları muhafaza ediliyor fakat diğer muafiyetleri yeniden tetkik ve tadile tâbi tutuluyor, patrikhaneler ve gayrı müslim cemaatler meclislerinin bazı ahvalde hukuk davalarında haiz oldukları selâhiyetleri teyit olunuyor, bu cemaatler tarafından vilâyet ve nahiyeler meclis-i idarelerinde ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyede âza bulundurmamak hakkı tanınıyor, bütün resmî yazışmalarda hıristiyanlar için hakaret-âmez söz ve tâbirlerin kullanılmaması kararlaştırılıyordu. Bu ferman, Gülhane Hatt-ı Hümayununu teyit etmekle beraber ona nazaran çok geniş ve şumullü idi. Ve politik ve sosyal ehemmiyeti türlü şekillerde takdir edilen ve yorumlanan bu hükümler, tanzimat hareketinin bir kısım Osmanlı müesseselerinde ve teşkilâtında çok önemli reform hareketlerine giriştiği kanaatini kuvvetlendiriyordu. Gerçi bazılarında göre bununla Avrupa devletlerinin muhabbet ve teveccühlerinin kazanılacağı ümit olunmuştu, bazılarınca “hainler tarafından Avrupa'ya verilen bir vasıta-i tahrib-i memleket” addediliyordu. Hattâ, ruhban heyetlerine verilen aidatların tamamen ilga edilmesinden dolayı bir kısım patrik ve metropolitler tarafından da hoş karşılanmamıştı. Fakat bu reformlar 1272 fermanındaki ifade ile “Devlet-i Aliyyenin tezyid-i kuvvet ve miknetini ve revâbıt-ı kalbiye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı muadelet-i müşfikanedeki müsavi bulunan kâffe-i sunûf-u tebaa-i şâhânenin her

yüzden husul-i tamami-i saadethal ve memalik-i şahanenin mamuriyetini müstelzim olacak esbab ve vesailde anbean ilerlemesi..." cümlesinden idi.

Tanzimat hareketinin kanunlaştırma fonksiyonu ve müessesesi üzerindeki etkisine gelince, bunun da büyük önemini belirtmek isteriz. Tanzimat hareketi Osmanlı devletinde hiç değilse bir kaç asırdan beri hüküm sürmüş bulunan keyfilik yerine hukuk prensiplerini, kanunsuzluk yerine meşruiyeti, emniyetsizliğe karşılık da güveni ikame ettiğine göre, bu zihniyetin mâna ve medlûllerini toplum hayatına sokmaya çalışıyordu. Bu bakımdan tanzimatın hukukî cephesi ve dolayısıyla kanunlaştırma hareketi başlıca karakteristiğini teşkil eder. Netekim bir görüşe göre, Osmanlı imparatorluğunda muasır mânada bir kanunlaştırma hareketi Gülhane hattının ilâniyle başlar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bizzat hatt-ı hümayunun bir fıkrası bu gerçeği kabul ve ilân etmiştir. Gerek bu hatt-ı hümayun gerek 1856 ıslahat fermanı memlekette eski nizamın yerine yeni bir nizam tesis olunduğunu, yeni hukukî ve idarî müesseselerin yeni kanunlarla teyit edilmesi ve kuvvetlendirilmesi lâzım geldiğini açık bir şekilde ifade eylemiştir. Bunun neticesi olarak da yeni kanun ve nizamlar vazedilmiştir ki, bunları gerek yeniden hazırlanan ve muhtelif tarihlerde kabul edilen ceza kanunları, arazi kanunnâmesi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, vilâyat kanunu olmak üzere yerli kanunlar, gerek Batıdan iktibas edilen bazı kanunlar olarak tasnif etmek ve incelemek mümkündür. Bir kısım Osmanlı müesseseleri teşkilâtı üzerinde ayrı ayrı, bazen müsbet bazen de menfi yönden, az çok etki yapmış olan bu kanunlardan ikisi üzerinde, 1274 tarihli arazi kanunnaması ve bunun Osmanlı imparatorluğundaki toprak hukuku müessesesine olan tesiri, bir de, 1864 tarihli vilâyet kanunu hakkında bir kaç noktayı belirtmekle yetinmek istiyoruz:

Tanzimat hareketinin toprak hukuku ve arazi mülkiyeti konusunda bu sahayı ilgilendiren müessese ve teşkilâta tesiri, üzerinde bilhassa durulacak bir meseledir. Tanzimat devrinde de Osmanlı imparatorluğu tamamen ziraî bir ekonomiye sahip bir memleketti. Böyle bir memlekette genel bir reform ve kalkınmayı hedef tutan teşebbüsler arasında toprağa tasarruf şekillerini yeni bir nizama bağlamak isteyen arazi kanunnamesinin tedvini ise, elbette, imparatorluğun hayatında ve kaderinde tanzimatçıların eliyle yapılabilecek faydalı ve semereli

bir müdahale idi. Ve hareketin en bâriz bir karakterini teşkil etmekte idi.

Genel olarak, kendisini taklitçilikden kurtaramamış olmakla suçlandırılan bu devir icraatı, toprak hukuku müessesesinde ve sahasında çok mazbut ve şuurlu bir şekilde tecelli etmiş, ananesi olan orijinal bir toprak hukukunu tekemmül ettirerek ona bir kod hazırlamıştır. Şu halde 1274 (1858) arazi kanunnamesini tanzimatın vücade getirdiği en başarılı ve öz bir eser ve müessese olarak telâkki etmek gerektir.

Tanzimatın ilânından arazi kanunnâmesinin kabul ve neşrine kadar olan yirmi seneye yakın bir müddet, bu müessesenin gelişmesinde hazırlık ve tekâmül devri olmuş, zaman zaman neşredilen irade-i seniyye ve hatt-ı hümayunlar ile bu konuda yeni ve ileri adımlar atılmıştı. Bunların en önemlilerini şöylece özetliyebiliriz: evvelâ, hemen hemen Gülhane hatt-ı hümayunu sıralarında neşredilen bir ferman, tanzimatın malî müesseselerdeki ıslahatı esaslarını ihtiva ediyordu ve bu, bilâ istisna herkesin, muaf ve gayrı muaf, İslâm reaya veya vücuh (yâni âyân) siyanen tutularak herkesin tasarrufunda olan emlâk, arazi ve hayvanlarına ve ticaret temettülerine bir kıymet takdir olunmasını, bu vergilerin de birer devlet memuru olan muhasıllara bırakılarak, mültezim, müteveli ve sairenin artık tanınmamasını âmirdi. Yine bu arada da herkesin emlâk ve arazisine berveçhi serbestiyet malik ve mutasarrıf olacağı, bilâ senet ve bigayrı hakkın kimse kimsenin kurâ ve arazisini zapt ve tasarruf edemeyeceği belirtilmişti. Bu son fıkra, şüphesiz ki, mütégallibe güruhunun gasp ve tahakkümüne karşı tanzimatın giriştiği mücadele silâhlarından en önemlisini teşkil eder ve bu keyfiyet “emniyet-i can ve mal” prensibinin her fırsat düştükçe tekrar edilmiş olmasının bir misalidir. Ancak, bu fermanın ruhuna göre, vergi hususunda vakıflarda ve haslarda bulunan halkın eskiden beri haiz oldukları muafiyet ve imtiyazların ilga edilerek herkesin müsavi tutulması lâzım geliyorsa da, tarikatlere, tekkeler ve zaviyelere eski hükümdarlar tarafından tahsis ve tayin edilmiş olan köyler hasılatının, şeyhler, zaviyedar ve mütevelliler tarafından alınmakta devam edilmesi bu kimselere tazimen ve onların ruhaniyet-i seniyyelerinden istimdat için, münasip görülüyordu ve bu nevi köy ve mezraalardan muhasıllar tarafından âşar ve tekâlif isteğiyle herhangi bir taaddî vukua gelmiyerek işin vakıf idarelerine bırakılması emredilmişti.

Tanzimat fermanının tebeanın vergi önünde müsavâtı esasını vazeden ve ruhanî, askerî eski derebeylik ananelerinin bekası halinde hususî şahısların veya hukukî şahsiyetlerin eline geçmiş olan malî, adlî ve idarî her türlü muafiyet ve imtiyazları tanımamak istiyen prensiplerinin, burada bir istisna teşkil etmesi ve tanzimat devri icraatının bazı reform prensiplerini katî ve cezrî bir şekilde tatbik edemiyerek tekkelerin ruhanî kuvvetlerinden mahrum kalmak korkusuyla önemli istisnalar kabul etmeye mecburiyet duyması dikkate değer ve bu hal, tanzimatın bazı konularda bir müddet tereddüt içinde de kaldığına işaretler.

Yine bu hazırlık devresinde 15 Safer 1256 tarihli bir hüküm çok mühim bir reformu ihtiva ediyordu. Bu, şimdiye kadar devlet varidatının mühim kısmını teşkil etmek üzere toprak gelirinden bir hisse şeklinde aynen alınmakta ve yerine göre yarısından onda birine kadar değişmekte bulunan, âşar vergisinin nisbetini bir irade-i seniyye ile, memleketin her tarafında 1/10 olarak tesbit ve ilân etmekte idi ki bu, hazine için büyük kayıpları mucip olacak bir tedbirdi. Bu türlü bir davranışa tanzimat adamlarını sevkederek düşünceler ise, bu devre hâkim olan reform zihniyeti idi ve bu, bakımdan karakteristik bir misal teşkil etmektedir.

Osmanlı devleti nizamının esas teşkilâtı bozulup da o vakte kadar devlet namına ve sahib-i arz sıfatıyla arazi muamelelerini idare eden sipahiler ortadan kaldırıldıktan sonra, toprak işleri ile yakın alâkaları ve mahallî nüfuz ve tecrübesi bulunmayan mültezim ve memurların elinde kalan "senet verme" ve "hak toplama" selâhiyetlerinin büyük suiistimallere yol açtığı görülüyordu. Mültezim ve memurlar tarafından tanzim edilen ve bedeli alınan tapu temessüklerinin yeni devlet teşkilâtı içine bir karışıklık vesilesi olmaktan başka bir şeye yaradıkları yoktu. Yeni teşkilâta göre, devletin toprak gelirini merkezin elinde toplamak ve muamelâta yeknasak ve sağlam esaslar bulmak lâzım geliyordu. Bu sebeple eskiden mevcut olan ve mirî arazi mahlûlatının 2000 kuruşluktan aşağı olanlarının dahi o arazinin âşarını deruhte edenlere değil, tamamiyle hazineye ait bulunması 7 Cemaziyelâhir 1263 tarihli (1847) resmî tebliğ ile kabul edilmişti. Bu karar eski nizamın büsbütün mânasız ve zararlı bir hal alan bakiyelerini de bu müesseseden tasfiye etmek oluyordu.

Diğer taraftan, kız evlâtların babalarından kalan topraklar üzerinde erkek kardeşleri gibi veraset hakkına sahip olmaları imkân-

nını veren aynı tarihli kanun maddesi de, mirî topraklara ait veraset hukuku sahasında âdetâ yeni bir devrin başlangıcı gibi idi. Zira, o zamana kadar ancak erkek evlât bulunmadığı takdirde ve tapu bedeli verilmek suretiyle babalarının tarlası üzerinde hak iddia edebilen kız evlâtlar bundan sonra, bu nevi bir intikal hakkına sahip olmak suretiyle, ellerine geçen toprakları evlâtlarına bedeva olarak intikal ettirmek hakkını kazandılar. Az sonra çıkarılan diğer bir irade-i seniyye ise bundan böyle “Tâife-i nisâ üzerinde olan arazi-i miriyyenin dahi babadan olduğu gibi anadan dahi oğluna ve kızına meccanen intikal” etmesini mümkün kılıyordu. İmparatorluğun ziraî ekonomi müessesesinde tanzimat hareketinin ve zihniyetinin yaptığı bu neviden etkiler ve yeniliklerden sonra, 1274 tarihli arazi kanunnâmesi bu müesseseyi metodik bir şekilde baştan başa yeniden organize etti. Eski Osmanlı kanunnâmelerinin muhtelif tarihlerde verilmiş hüküm ve ferman suretlerinin bir araya konulmasıyla vücade getirilmiş ve sonuna da fetva şeklinde müşahhas meselelerin ilâve edilmesinden mürekkep bir codex olmasına mukabil, 1274 arazi kanunnâmesi sarîh ve mantıkî bir şekilde tertip ve tedvin edilerek büyük bir yenilik meydana getirmiştir. Bir mukaddeme ile üç bab halinde sıralanan 132 maddelik bu kanunnâmenin mukaddemesi Osmanlı imparatorluğunda mevcut muhtelif toprak nevelerinin (memlûke, mevkufe, metruke, mîriye, mevat gibi) hukukî statülerini tarif ve izah ettikten sonra mirî arazinin tasarruf, ferağ, intikal ve mahlûlât şekillerine ait hükümleri, mütaakkiben de metruk ve mevat topraklarla ilgili ahkâmı ihtiva ve tafsil etmektedir.

Mülk olan ve olmıyan topraklara ait hükümlerden çıkan mâna, 1274 kanunnâmesinin de, tıpkı eski arazi kanunları gibi Osmanlı memleketlerinde, tasarruf hakları ile birlikte rakabesi de bir mülk gibi hususî şahısların veya vakıflar gibi hukukî şahsiyetlerin elinde bulunan topraklarla, rakabesi devlete ait bulunmak itibariyle tam bir şekilde mülk olmıyan topraklar tasnifinin ortaya koyduğu ikiliği kabul etmesi şeklindedir. Kanunnâmenin diğer maddesi, çiftçi işletmeleri için ferdî tasarruf esasını açıkça kabul eder ve der ki:

“Bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalinin heyet-i mecmuasına ihale ve tefviz olunmayıp ahaliden her şahsa başka başka arazi ihale olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senetleri ita edilir”. Ayrıca müşterek tasarrufa ayrılan koru, mera, orman gibi yerleri de belirtir. Ancak bunların bir veya

birkaç şahsın eline geçmesini mucip olacak şekilde ve çiftlik halinde verilmesini meneder. Böylece, ziraate kabiliyetli olan toprakların bir kaç kişinin çiftliği haline getirerek köylünün proletarya haline gelmesini de önlemek istemiştir.

Her çiftçi ailesinin müstakil küçük işletmeler halinde kendi tarlaları üzerinde çalışabilmesi için bu arazi kanunnâmesinin aldığı kanunî tedbirler, esasen Osmanlı imparatorluğunda öteden beri kabul ve tatbik edilmiş bulunmakta idi. Yeni arazi kanunnâmesi eski ve orijinal bir toprak hukuku müessesesinin esaslarını kabul etmiş bulunmakla beraber, daha fazla, bu hukuku diğer bir çok hususlarda kendilerini yeni yeni hissettirmeye başlayan yeni ve büsbütün ayrı bir nizama ait diğer hukuk kaideleri ve fikirlerle telif etmiye de çalışmıştır. 1274 arazi kanunnâmesi, ferdî tasarruf müessesesinin mahiyetini, mirî topraklardaki tasarruf hukukunun diğer bazı hususiyetlerini, bu türlü araziye devir ve ferağ meselesini ve daha bir çok esaslı konuları inceler ve salim kararlara birer madde-i kanuniye halinde bağlar.

Netice ve özet olarak denebilir ki, toprak hukuku müessesemizde, tanzimatla başlayan devri, sosyal ve ekonomik gerçekler ile hukukî nizamın birbirine mutabakat veya iftirak halinde bulunduğu bir devir olarak telâkki etmek ve bu devirle başlayan inkişafı hep bu intibak prensibi açısından mütalâa etmek ve değerlendirmek lâzımdır. Bu devir icraatının, bu sahada ananesi olan orijinal bir hukuk sistemine dayanan ve tamamen taklit eseri olmıyan muntazam ve müselsel bir arazi kanunnâmesi vücade getirmek teşebbüsünde bulunduğu muhakkaktır. Ancak, bu kanunnâme, bütünü ile, yepyeni bir nizamı empoze etmek istiyen enerjik ve inkılâpçı bir ruh taşımış da sayılamaz. Görenek ve teamüller bu kanunnâmeye tamamen hâkim olmuştur ve mevcudiyetini kudretli ve devamlı bir ideolojiye bağlamış olmadığı için, tanzimatı takip eden zihnî ve idarî keşmekeş ve şuursuzluk devirlerinde çeşitli tahribata uğramıştır. Bunun tetkik ve izahına girişmek bugünkü konumuz dışında sayılmalıdır.

Tanzimat hareketinin idarî teşkilât üzerinde yaptığı tesirlere ve bu konuda getirdiği yeniliklere de gayet kısaca temas etmek isterim.

1861 de Tuna eyaleti teşkil edilerek bir tecrübe olarak mevki-i tatbiki konulduktan sonra 1864 de de vilâyetler kanunu ile imparatorluğun idarî teşkilâtı tamamen yeni esaslara bağlanmıştır. Osmanlı devletinde kuruluşundan itibaren uygulanan ve zamana göre ara

sıra tadilâta uğrayan beylerbeylik ve eyalet sistemi artık tarihe karıştıyordu. Bunun gerekçesi olarak, merkezîyet usulünde cârî olan idarî mutlakîyetin hafifletilmesi veya izalesine yardım düşüncesi hâkim olmuştu. Zaten 1856 ıslahat fermanında, tanzimat hareketinin sorumluları, halkın umumî işlere iştiraki vaadinde bulunmuşlar ve bu keyfiyeti ilân etmişlerdi.

1864 vilâyetler kanunu esas itibarıyla Fransa'daki departmanlar gibi vilâyetleri, sancaklara, kaza ve nahiyelere bölmekte ve bütün idarî organları valinin emri altına vermekte idi. Bu mülkî taksimatın her derecesinde, âzasının çoğu seçim suretiyle getirilmek üzere bir meclis ve bir mahkeme kuruluyor, gayrî müslimler de buralara iştirak ediyorlardı. Kanunun esas hükümlerine göre halk, vilâyetlerdeki meclis ve mahkemelere üye seçmek suretiyle umumî meselelere, mahallî menfaatlerin gözetilmesine iştirak etmiş olacaktı. Şüphesiz ki, bunda halk hakları dikkat nazarına alınmakta ve buna göre idare cihazına bir serbestiyet ve elâstikiyet verilmek istenmekte idi. İdare ve icra kuvvetinin, kazâî ve adlî kuvvetten az çok ayrılmasından dolayı küçümsenemeyecek bir ilerleme husule gelmekte idi. Bazı yabancıların bunu kâfi bir ıslahat saymıyarak, ilk vilâyetler kanununun halka küçük bir serbesti sağlamakla beraber merkezî hükûmetin daima müslüman unsurunun üstünlüğünü ve rüçhanını muhafazaya azmettiğini iddia etmesi indî bir mülâhazadan ileri geçemez. Zira, gayrî müslim reayaya bahşedilecek aşırı müsaadelerin hükûmet aleyhinde kullanılacak bir silâh makamına geçmesi daima mümkündür ve netekim bilahara bunun acı misalleri de görülmüştür.

Diğer taraftan, Tanzimat hareketinin Osmanlı cemiyetinde ekonomik müesseselere ve sınaî faaliyete yaptığı etkileri olumlu saymaya imkân yoktur. Bu konuda yetkili ilim adamlarının tetkiklerinden anlaşılmaktadır ki, tanzimat, halkın bir çok ihtiyaçlarını değiştirerek eski sanayimizi sarsmış ve bu suretle Osmanlı ekonomik hayatının zaaf ve inhitatında müessir olmuştur. Fakat buna mukabil, batı memleketlerinde oldukça hızlanan sınaî faaliyete katılmamış, batı düşüncesini memlekete getirirken, bu sektördeki müesseselere olumlu bir etki yapamamış ve dolayısıyla modern bir endüstri vücade getirememiştir. Eski sanat şubeleri ıslâh ve yeni ihtiyaçlara göre inkişaf ettirmek gerekirken, ne devlet eliyle ne de özel sektör tarafından herhangi bir malî, sınaî tesis faaliyetine girişilmemiş, kapitülasyon rejiminin ve zihniyetinin ağır baskısı neticesinde, önemli eserler

meydana getirilememiştir. Daha sonraları Osmanlı Hayriye tüccarları ve onlara dayanan küçük sanayi faaliyetini kalkındırmak için propagandaya ve bazı teşebbüslere girişilmişse de bunun da bir semeresi görülememiştir.

Ancak, tanzimat hareketinin bu sahayı tamamen ihmal etmiş ve boş bırakmış olmasında şüphesiz ki, sorumluluk ve kifayetsizlik daha bir çok sebep ve âmillere, çok eski tarihlerden başlayan ihmallere ve kapitülasyon rejiminin patenti altına girilmiş bulunulmasına dayanmaktadır ve bütün bu tarihî gerçekleri bir arada değerlendirmek gerekmektedir.

Tanzimat hareketinin maarif alanındaki müesseseler ve teşkilât üzerindeki etkisinin de tatminkâr ve verimli olmadığı söylenebilir. Bidayette temas ettiğimiz gibi, bir maarif meclisi teşkiline ve Rüşdiye mektepleri ihdasına çalışılmakla beraber, medresenin devlet üzerinde ve maarifteki sultasını ve nüfuzunu kıramıyan tanzimatın, bütün devlet müesseselerindekine benzer şekilde, maarifte de cezri bir reform yapamadığı ve Osmanlı cemiyetinin batı medeniyeti ailesi içinde kaynaşabilmesini sağlayacak tahsil müesseselerini lâyikiyle kuramadığı muhakkaktır. Bununla beraber, batı kültürünü alarak cemiyette yapıcı rol oynayan kişilerin sayısını arttırmak ve kara kuvvete karşı mücadele edenleri bazı bakımlardan techiz etmek hususunda yaptığı tesir ve gördüğü hizmet de inkâr edilemez.

Son söz olarak şunu belirtmek isterim:

Tanzimat hareketini, bütün bu kifayetsizliklerine ve aczine, müesseselerde ve teşkilâta da telifcilik ve yarım tedbirler seviyesinde kalmasına ve şimdiye kadar bu harekete karşı yapılmış haklı haksız her türlü tenkitlere rağmen, Gülhane hatt-ı hümayununun ilânının 125 inci yıldönümünde, memleketin bağımsızlığa, özgürlüğe ve uygarlığa doğru ilerlemesini mümkün kılan ve kolaylaştıran bir hareket olarak kutlamak ve bu harekete ön ayak olanları minnet ve şükran ile anmak millî ve vicdanî bir vazifedir.

